

Wat bezielt leraren in hun ontwikkeling?

Een tienjarig promotieonderzoek naar de drijvende factoren binnen het leraarschap

Dr. Bill Banning, auteur van het proefschrift: *Leraren, wat boeit jullie? Theoretisch en empirisch onderzoek naar roeping binnen het professioneel zelfverstaan* (2015, Tilburg University).

1. Inleiding

In januari 1995 begon ik als zijinstromer aan mijn onderwijsloopbaan. De eerste jaren gaf ik les op twee, drie en tijdelijk zelfs vier middelbare scholen tegelijk; tegenwoordig geef ik fulltime les op één school aan leerlingen van alle niveaus. In deze jaren vielen me een aantal dingen op, die me diep aan het denken en onderzoeken hebben gezet. Uiteindelijk heeft dat geleid tot een promotieonderzoek dat op 22 april 2015 zijn bekroning vond in een geslaagde verdediging van mijn proefschrift aan de Tilburg University. In dit artikel beschrijf ik niet zozeer de specifieke inhoud van dit onderzoek (zie daarvoor <http://nivoz.nl/artikelen/roeping-professioneel-zelfverstaan/>), maar de persoonlijke beleving van mijn zoektocht. Het begon allemaal met een onmogelijke leerling.

In mijn derde onderwijsjaar mocht ik mentor worden van een tweede klas. Tijdens het eerste lerarenoverleg over die klas klaagden een aantal collega's over een bepaalde jongen. Deze jongen stoorde hun lessen door zijn getik, gerommel en geklets, zonder dat hij daar op aan te spreken was. Ik genereerde me enorm, want ik had dat nog nooit opgemerkt. Was ik dan zo blind? Tja, als groentje moest ik toch beter opletten. Dat deed ik dan ook, maar de volgende weken en maanden deden me vermoeden dat het probleem over was. Want wat ik zag was dat die jongen normaal meedeed, als een gezonde puber. De volgende vergadering begon ik vol goede moed, te meer omdat het probleem met die jongen over was. Maar blijkbaar was ik naïef, want mijn collega's hadden de laatste tijd nog meer last van die jongen. En of ik hem daar eens ernstig op wilde aanspreken?!

In de afgelopen jaren ben ik herhaaldelijk tegen dit soort ervaringen aangelopen. Klassen, maar ook individuele leerlingen leken soms wel schizofreen (*excusez le mot*) te zijn, omdat ze regelmatig het ene lesuur volstrekt ander gedrag vertoonden dan het andere uur. Reden voor mij om daar zowel de literatuur op na te slaan als ook mijn eigen omgaan met dit soort leerlingen en klassen kritisch onder de loep te nemen. Hier werd het verlangen naar een promotieonderzoek geboren. Dit leidde tot een meer dan tien jaar durende zoektocht, die ik in dit artikel vanuit mijn persoonlijke beleving beschrijf. Na hierboven verteld te hebben hoe ik tot dit onderzoek ben gekomen, vraag ik me af wat er nu eigenlijk aan de hand is in het onderwijs (2.). In het verlengde hiervan vraag ik me af of het leraarschap een roeping is of een zakelijk beroep (3.). Dan kom ik toe aan de beschrijving van mijn onderzoek dat zowel theoretisch als empirisch van aard was (4.). Vervolgens komen de conclusies op grond van het onderzoek aan bod (5.). Op grond van deze conclusies formuleer ik enkele aanbevelingen om het leraarschap meer kleur en diepgang te geven; uiteraard ten bate van de leerlingen (6.). Ten slotte blik ik terug op de afgelegde en sluit ik af met een vraag aan de lezer (7.).

2. Wat was er nou eigenlijk aan de hand?

Langzaam ontstond er helderheid in mijn eerst nog ongeordende waarnemingen. Steeds meer viel me op dat er nauwelijks diepgaande gesprekken plaatsvonden over de eigenlijke onderwijspraktijk. Tussen leraren onderling vrijwel niet, maar ook niet tussen leidinggevenden en leraren. Anders gezegd, wezenlijke pedagogische verrijking vanuit studie, coaching of persoonlijke ontwikkeling vindt naar mijn idee slechts in beperkte mate plaats. Met name de onderliggende processen tussen leraren en leerlingen, dat wil zeggen het psychodynamisch aspect, vormen een nauwelijks ontgonnen gebied.

Vanuit de orthopedagogiek had ik gehoord van vernieuwende behandelwijzen van gedragsgestoorde cliënten (bijv. EBL, Emerging Body Language). Hier blijkt het realiseren van een persoonlijke band tussen cliënt en behandelaar doorslaggevend te zijn voor het succes van de behandeling. Het kan gebeuren dat een behandelaar er niet in slaagt de persoonlijke verbinding te maken, maar hieruit wordt dan niet geconstateerd dat cliënt onbehandelbaar is. Zou die persoonlijke band wellicht ook bepalend zijn in het onderwijs? Om op die jongen van zojuist terug te komen: wij kwamen allebei meestal veel te vroeg op school aan en raakten dan regelmatig aan de praat. Als boerenzoon interesseerde het me mateloos dat hij werkte bij een paardenhoefsmid. Zou de band die door deze gesprekken ontstond zijn gedrag bij mij in de klas soms beïnvloeden? Zo bleef ik jarenlang puzzelen om de verschillen in gedrag van leerlingen te kunnen verklaren.

De puzzelstukken vielen pas op hun plaats toen ik – na een lezing van Luc Stevens op onze school in juni 1999 – een artikel van zijn hand meenam. Dat was het artikel: *Professionaliteit als menselijke conditie. Beroepsstandaarden en wezenlijke bekwaamheden*. Dit artikel heb ik talloze malen herlezen. Gaandeweg werd me duidelijk dat veel van de zaken die ik waarnam hun oorsprong vonden in enerzijds een overtrokken aandacht voor de buitenkantzaken van het onderwijs en anderzijds in een structureel veronachtzamen van de diepere lagen van de menselijke persoon, c.q. de menselijke communicatie.

Als instromer-theoloog was ik vertrouwd met de specifieke menselijke aspecten of, anders gezegd, het waardegebonden karakter van pedagogische processen. Langzamerhand werd me duidelijk hoe belangrijk het is dat een leraar zich het lesgeven in al zijn facetten persoonlijk toe-eigent en doorleeft. Dankbaar constateerde ik dat deze benadering een positieve invloed uitoefende op mijn manier van lesgeven, vakinhoudelijk en pedagogisch. Deze zoektocht culmineerde eerst in het schrijven van mijn onderwijsbiografie *Onderwijsdier in hart en nieren. Een persoonlijke visie op groei, professionaliteit en pedagogisch vermogen* (2007). Het promotieonderzoek zag ik vervolgens als een weg om meer inzicht te krijgen in de diepere lagen van de professionaliteit van het leraarschap – de bedreigingen, maar zeker ook de kansen. Meer concreet: hoe komt het dat leerlingen bij verschillende leraren totaal ander gedrag kunnen vertonen?

3. Roeping of een zakelijk beroep?

Wat bepaalt de professionaliteit van de leraar? Zijn dat de jaartaken, fte's, kop- en basistaken, roosters en lesplanners, digitale gegevensverwerking, competenties, eindtermen, incidentenregistratie, protocollen, kerndoelen, controlemechanismen, rankings en benchmarks? Is het leraarschap een zakelijk beroep geworden, waarbij taken en personen inwisselbaar zijn? De vraag is echter of leraren zich in een dergelijke visie op het leraarschap kunnen vinden. Publicaties van een tegenbeweging als de Stichting Beroepseer wijzen op weerstand tegen een al te zakelijke benadering van het leraarschap; zo spreekt de naam van de publicatie *Het Alternatief* (Kneijber & Evers 2013) voor zich.

Sommige onderwijsauteurs pleiten binnen bovenstaand kader voor een rehabilitatie van het woord roeping¹. Roeping is volgens hen een waardevolle ingang om de professionaliteit van de leraar te herijken. Dit bracht mij op het idee om de term roeping tot centraal begrip van mijn onderzoek te maken. Zo werd de eerste versie van mijn onderzoeksvraag: *Is er (nog) roeping bij leraren? En zo ja, hoe beleven zij dat?*

4. Dubbele aanpak: theoretisch en empirisch

Al gauw werd me duidelijk dat deze problematiek om een dubbele aanpak vroeg. Enerzijds leek het me nodig om een fundamentele, filosofische achtergrond te schetsen van de problemen binnen het onderwijs; met – indien mogelijk – een schets van een mogelijk alternatief. Anderzijds zou ik de beleving en opvattingen van de leraren zelf in mijn onderzoek moeten betrekken. Want de leraren zelf komen in het onderwijsdiscours veel te weinig aan bod. Of moet ik zeggen: leraren laten zelf

---

¹ Vgl. het pleidooi van prof. dr. Bert Roebben om het thema roeping bij leraren aan te kaarten: “In een school zou ik willen pleiten voor een verbreding van het draagvlak, in plaats van de toerusting van enkelen. Naast de christenen op school zijn er immers ook nog een pak anderen met een roeping. Dat is een begrip met religieuze wortels dat vandaag niettemin breed aanslaat. Roeping en beroep zijn immers aan elkaar gekoppeld. Waarom heb ik dit vak gekozen? Waarom werd ik leerkracht? Wat zijn of waren mijn idealen?” (Geraadpleegd op 15 januari 2012, www.seekingsense.be).

hun stem te weinig horen? Mijn onderzoek zou een poging zijn om zelf als leraar mijn stem te laten horen en om via dit onderzoek ook andere leraren een stem te geven.

Theoretisch onderzoek

De afgelopen vijftien jaar heb ik daarom veel literatuur over de professionaliteit van de leraar gelezen. Zowel filosofische als psychologische invalshoeken maakten me duidelijk dat het onderwijs gevangen zat in wat socioloog Weber doeltreffendheid noemt: een – aldus Verhaeghe – scientistisch paradigma waarbij enkel oog is voor het kwantitatieve aspect van de (onderwijs-)werkelijkheid en waarbij de menselijke persoon buiten beeld raakt. En met de menselijke persoon raakt ook de aandacht voor pedagogische en cognitieve processen buiten beeld.

De literatuur maakte me tevens duidelijk dat dat het onderwijs van nu behoefte heeft aan een alternatieve benadering die complementair is aan de zakelijke, scientistische benadering. Binnen dit alternatief zou het relationeel karakter van mensen centraal dienen te staan, samen met aandacht voor de betekenisgeving die mensen tot mensen maakt (het zogeheten sociaal-interpretatief paradigma). Terwijl ik me in dit alternatief verdiepte, viel mijn oog op het verschijnsel 'narrativiteit'. Narrativiteit is een op onderzoek gebaseerde psychologisch-filosofische benadering die ervan uitgaat dat mensen mens worden binnen verhalen: in en door en met verhalen bouwen mensen met elkaar hun wereld op. De huidige zakelijke wind binnen het onderwijs heeft echter weinig oog voor de verhalen waarmee leraren hun leraarschap vormgeven. Hier ontstond de inspiratie voor mijn praktijkonderzoek, omdat ik de verhalen van de leraren zelf bij mijn onderzoek wilde betrekken.

Empirisch onderzoek

Door middel van empirisch onderzoek wilde ik de professionele belevingen van leraren boven water halen. De vraag was alleen: wat voor een onderzoek? Het moest een onderzoeksvorm zijn waarbij de belevingen en ervaringen van leraren van meet af aan goed duidelijk konden worden. Daarom wilde ik geen vragenlijsten met vaststaande antwoorden. Ik koos ervoor om het empirisch onderzoek uit te splitsen in twee kwalitatieve onderzoeksvormen, die beide open van aard waren. Zo ontwikkelde ik enerzijds een enquête met open vragen over roeping (te houden onder een groot aantal leraren) en ging ik anderzijds een open biografisch interview houden met een relatief klein aantal leraren.

Enquête roeping: zich aangesproken weten

Onder in totaal 210 leraren PO en VO heb ik een enquête gehouden met open vragen naar roeping in het algemeen en roeping in de context van het onderwijs. Opvallende uitkomst: nogal wat leraren bleken in eerste instantie geen affiniteit te hebben met het idee van roeping (onder andere vanwege de kerkelijke associaties). In tweede instantie bleek dat de meerderheid van de respondenten roeping echter wel een positief begrip vindt binnen de context van het onderwijs. Globaal verstaan deze leraren onder roeping in de context van onderwijs het volgende: *je aangesproken weten door jonge mensen, graag met hen omgaan en iets aan hun ontwikkeling willen bijdragen*. Opvallend daarbij is dat zowel PO- als VO-leraren nauwelijks vakinhoudelijke zaken noemden als drijfveren voor het leraarschap; voor het PO lijkt dat voor de hand te liggen, voor het VO was dit een onverwachte uitkomst.

De laatste twee vragen van de enquête gingen over de spirituele beleving. Op zich was ik niet geïnteresseerd in de vraag hoeveel procent geloofde in iets tussen hemel en aarde (dat was overigens 82% met de meest uiteenlopende visies). Wel was ik geïnteresseerd in de antwoorden op de vraag of het eventuele geloof in iets tussen hemel en aarde op de een of andere manier verband hield met de eigen professionele beleving en roeping. De antwoorden op die vraag behoren tot de meest bijzondere uitkomsten van het onderzoek. Maar liefst 40% gaf aan dat dit verband aanwezig was, terwijl een kleine helft van deze groep aangaf dat dit verband alles te maken had met de wijze waarop deze respondenten in het onderwijs staan. Deze laatste groep reageerde vaak via de mail met uitvoerige verhalen om dit verband aan te geven en uit te werken. Regelmatig merkten deze respondenten hierbij op dat zij deze verhalen binnen de normale schoolsetting eigenlijk niet kwijt konden.

Biografisch dubbelinterview: hidden voices

Van meet af aan was ik al van plan om open biografische interviews te houden, maar de uitkomsten van de enquête versterkten dit voornemen nog. Blijkbaar leven bij onderwijsmensen verhalen over hun inspiratiebronnen die binnen het reguliere onderwijsdiscours niet gehoord

(kunnen) worden. Daarom heb ik binnen PO en VO een uitnodiging neergelegd om deel te nemen aan een diepte-interview over de eigen professionele ontwikkeling als leraar (gevolgd door een semigestructureerd, open interview om alle belangrijke gespreksonderwerpen besproken te hebben). Daarop reageerden achttien leraren (twaalf PO en zes VO). Deze respondenten heb ik de volgende vraag voorgelegd: *Zou u mij willen vertellen hoe u als leraar geworden bent tot wie u als leraar geworden bent?* Die vraag bleek goud waard. Na soms een eerste aarzeling vertelden alle respondenten me onvoorstelbaar diepgaande onderwijsverhalen. De respondenten gaven achteraf allemaal aan de openheid van de onderzoeker (ondergetekende) te waarderen; ze waren dan ook blij dat hun verhaal via dit onderzoek kon bijdragen aan de wetenschap over het leraarschap.

De verhalen waren zonder uitzondering diepgaand existentieel van karakter: vaak was er sprake van een ingrijpende worsteling om uit te groeien tot de leraar die ze nu waren. Opvallend was het grote aantal respondenten bij wie het spirituele aspect – bij ieder van hen op een volstrekt unieke manier – meespeelde binnen de biografische ontwikkeling als leraar. Ook deze respondenten gaven aan dat ze met hun verhaal nergens terecht konden. Blijkbaar was hier sprake van zogenaamde ‘hidden voices’ die binnen het sterk instrumenteel aangestuurde onderwijs van nu geen gehoor vinden.

5. Conclusie: existentiële inzet en integratie

Een van de voornaamste conclusies van het onderzoek betreft het volgende. Vrijwel alle respondenten van zowel de enquête als het interview geven aan dat het leraarschap vraagt om een betrokken grondhouding. Een grondhouding die laat zien dat de leraar betrokken is bij de leerlingen die aan diens zorg zijn toevertrouwd.

Uit de interviews bleek dat deze grondhouding zich bij alle respondenten vertaalde in een existentiële inzet voor het leraarschap, die zich kenmerkt door het willen ontwikkelen van nieuwe vaardigheden, pedagogisch en vakinhoudelijk. Gaandeweg zijn deze leraren erin geslaagd zich deze vaardigheden in samenhang eigen te maken. Zij hebben deze vaardigheden weten te integreren in hun persoon. Daardoor hebben ze niet zozeer bepaalde competenties, maar zijn ze deze competenties. Als persoon representeren zij deze competenties, zodat zij ter plekke – als het ware zonder na te denken – kunnen voldoen aan de eisen die de klas en de individuele leerlingen stellen op vakinhoudelijk en pedagogisch vlak. Dat is wat men pedagogische tact noemt en wat naar mijn idee adaptief onderwijs in optima forma is. Dergelijke leraren zijn geen wandelende competentieboeken die continu citerend handelen. Integendeel, het lijkt alsof het bij hen allemaal vanzelf gaat, wat komt doordat zij handelen vanuit de eigen, door het langdurige integratieproces verdiepte persoon: door mij het ‘verdiepte wie’ genoemd. Hun omgaan met leerlingen en lesgeven kenmerkt zich door een verdiepte ontmoeting waarbij alle ontwikkelde inzichten en vaardigheden impliciet aanwezig zijn. Dit samengaan van een diepe, innerlijke bezieling met een wezenlijke gerichtheid op anderen heb ik kunnen identificeren als roeping.

Een onmogelijke leerling

Hier kom ik terug op mijn ervaring met de zogenaamd onmogelijke leerling, die bij mij volstrekt ander gedrag vertoonde dan bij mijn collega’s. Het was voor mij een aparte gewaarwording om van vrijwel alle interview-respondenten te vernemen dat zij soortgelijke ervaringen hadden (als onderzoeker liet ik uiteraard niets los over mijn ervaring). Het werd me duidelijk dat deze leraren in het begin ook vaak moeite hadden met dergelijke onmogelijke leerlingen en klassen. Wel was dat voor deze leraren – vroeg of laat – een reden geweest om zich diepgaand te ontwikkelen als leraar. De manier waarop die professionele ontwikkeling verliep, was bij alle achttien respondenten volstrekt verschillend. De enige rode lijn was dat zij allen blijvend zochten naar nieuwe en vaak onorthodoxe invalshoeken om hun leerlingen te bereiken (soms bereikten ze de leerlingen mede via de omweg van een persoonlijke ontwikkeling). Deze inzet kwam overeen met hun sterke verantwoordelijkheidsbesef en hun visie op het leraarschap als een beroep in ontwikkeling.

Naar mijn idee heeft deze ontwikkelingsbereidheid een dubbel positief effect. Enerzijds werkt de ontwikkeling positief door in zowel de groei van uiteenlopende vaardigheden als in de integratie van die vaardigheden. Anderzijds vermoed ik dat deze bereidheid psychodynamisch een positieve invloed op de klas uitoefent: waar de leraar het goede voorbeeld geeft door zelf verantwoordelijkheid te nemen en zich te gaan ontwikkelen, zullen leerlingen ook eerder zelfverantwoordelijk gedrag vertonen.

Tragisch

Mooie onderzoeksresultaten, zeker. Tragisch is echter dat – zeker in het VO – de leraren die existentieel-professioneel ontwikkelingsbereid zijn een minderheid vormen. Tijdens leerlingenbesprekingen leggen zij het dan ook vaak af tegen een meerderheid die nog denkt in categorieën van ‘*onmogelijke leerling/onmogelijke klas*’. Herhaaldelijk heb ik zelf – op verschillende scholen – geconstateerd dat de inbreng van een vernieuwende leraar zo de grond in werd geboord. Onlangs hoorde ik het nog van een veelbelovende jonge docente economie die met name om deze reden voor een baan buiten het onderwijs koos: ze had te vaak haar neus gestoten.

Zoals hiervoor al is aangegeven, in de orthopedagogiek spreekt men inmiddels (bijna) niet meer over onbehandelbare cliënten. Daar zegt men nu liever: “Ik beschik als therapeut blijkbaar niet over de goede eigenschappen en tools om deze cliënt te geven wat hij/zij nodig heeft.” Dan projecteert men zijn eigen onvermogen niet op de ander, maar neemt men verantwoordelijkheid en gaat men op zoek naar nieuwe wegen. Zou dat in het onderwijs ook niet werken?

6. Aanbevelingen

Op grond van mijn onderzoeksgegevens wil ik hier kort een vijftal aanbevelingen formuleren. Waarbij ik de hoop uitspreek dat deze aanbevelingen het leraarschap en – indirect – het leven van de leerlingen meer kleur zullen geven.

Leraren dienen bij problemen met leerlingen (vakinhoudelijk en/of pedagogisch) zich altijd af te vragen wat zij zelf kunnen doen om de situatie te verbeteren. De leraar is de professional en dient zijn rol hier waar te maken.

Leraren doen er goed aan om *buiten* de muren van de eigen individuele ervaring te kijken. Zowel de individuele ervaring van hemzelf als leraar als van de eigen school. Ga in gesprek met andere scholen, met hulpverleners, met mensen die de kunst verstaan om met ‘onmogelijke’ leerling(en) iets op te bouwen. Lees een artikel of boek als achtergrondinformatie en bespreek dit met elkaar (bijv. Van den Berg 2015).

Schooldirecties dienen tijd vrij te maken voor leraren om bovengenoemde onderwijskundige pelgrimage te faciliteren.

Schooldirecties doen er goed aan om leraren eens een hele dag met één klas mee te laten lopen. Liefst op een dag waarbij deze klas lessen volgt van leraren bij wie het (redelijk) goed verloopt en van leraren bij wie het minder goed verloopt. Dan *zien* leraren hoe verschillend leerlingen zich binnen dezelfde school op dezelfde dag kunnen gedragen.

Schooldirecties zouden meer ruimte dienen te creëren om leraren zich van hun eigen professioneel zelfverstaan bewust te laten worden en hierover diepgaand in gesprek te leren gaan. Dit kan bijvoorbeeld door hen bij elkaar biografische interviews te laten afnemen aan de hand van de vraag: *Beste collega, zou jij me willen vertellen hoe jij als leerkracht geworden bent tot wie jij als leerkracht geworden bent?* (vgl. Banning 2015).

7. Afsluiting

Ruim tien jaar van mijn leven heb ik een groot deel van mijn vrije tijd besteed aan een promotieonderzoek. In dit artikel heb ik geprobeerd te beschrijven wat me hierbij gedreven heeft en wat deze zoektocht heeft opgeleverd. Of het een aansprekend verhaal is geworden, laat ik aan het oordeel van de lezer over. Zelf kan ik alleen zeggen dat deze zoektocht me enorm veel mooie momenten heeft opgeleverd: diepgaande gesprekken, prachtige mails, boeiende teksten, inspiratie tot denken en handelen in wisselwerking. Graag wil ik hier alle respondenten die meegewerkt hebben aan de enquêtes en de interviews hartelijk bedanken voor hun betrokken inzet. Maar ook alle collega's die me hebben bemoedigd tijdens deze reis (mijn thuisfront laat ik hier buiten beschouwing).

Graag nodig ik alle onderwijsmensen, bestuurders, leidinggevenden en leraren uit om kennis te nemen van de verhalen die collega's aan dit onderzoek hebben bijgedragen. Verhalen die getuigen van persoonlijke en professionele groei, verhalen die uitnodigen om met elkaar in gesprek te gaan. Om verhalenderwijs te groeien aan elkaars verhaal.

Ten slotte, mag ik vragen wat jouw onderwijsverhaal is?

Literatuur

Banning, B.W.J.M. (2007). *Onderwijsdier in hart en nieren. Een persoonlijke visie op groei, professionaliteit en pedagogisch vermogen*. Budel: Damon.

Banning, B.W.J.M. (2015). *Leraren, wat boeit jullie? Theoretisch en empirisch onderzoek naar roeping binnen het professioneel zelfverstaan* (proefschrift Tilburg University). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

Banning, B.W.J.M. (2016). *Een zoemende bijenkorf vol verhalen* (OMO Script! Talk) Zie: http://www.script-onderzoek.nl/script-onderzoek/a1136_Script-Talk-Een-zoemende-bijenkorf

Berg, D, van den (2015). *Herstel van de pedagogische dimensie in de ontwikkeling van mens en wereld*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

Kneyber, R. & Evers, J. (Red.). *Het alternatief. Weg met de afrekencultuur in het onderwijs!*. Amsterdam: Boom.

Stevens, L. (1999). Professionaliteit als menselijke conditie. Beroepsstandaarden en wezenlijke bekwaamheden. In J.A.J. den Ouden & M.M. van Rijswijk (red.). *Samenscholen. Leraren opleiden: taak van school en opleiding*. Velon congres 1999 (Jaarboek Velon).

Veen-Graafstal, S. van, Heijligers, C., Bosman, A.M.T. (2011). *Onderzoek naar de methodiek Emerging Body Language. Een eerste verkenning*. Orthopedagogisch expertisecentrum, Boxtel / Radboud Universiteit Nijmegen. Geraadpleegd op 8 mei 2012, van <http://annabosman.eu/EindrapportEBL.pdf>

Verhaeghe, P (2012⁶). *Identiteit*. Amsterdam: De Bezig Bij.

Weber, M. (1919). *Wissenschaft als Beruf*. München. Bron: <http://www.wsp-kultur.uni-bremen.de/summerschool/download%20ss%202006/Max%20Weber%20-%20Wissenschaft%20als%20Beruf.pdf>

Weber, M. (1921/1984⁶). *Soziologische Grundbegriffe* (6, erneut durchgesehene Auflage mit einer Einführung von Johannes Winkelmann; oorspronkelijke uitgave 1921). Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).